

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

ISSN 2218-4783

XƏBƏRLƏR

İctimai və humanitar elmlər seriyası

№ 3

Naxçıvan, “Tusi” – 2017, Cild 13

Redaksiya heyəti:

Akademik **İ.M.Hacıyev** (baş redaktor), akademik **İ.Ə.Həbibbəyli**, akademik **N.M.Vəlixanlı**, AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.A.Quliyev** (baş redaktorun müavini), AMEA-nın müxbir üzvü **Q.İ.Qədirzadə**, Akademik **Y.M.Mahmudov**, filologiya elmləri doktoru, professor **Mustafa Kaçalın** (Türkiyə), tarix elmləri doktoru, professor **Mətin Hüləgu** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **V.H.Əliyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.X.Nuriyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **F.Y.Səfərli** (baş redaktorun müavini), AMEA-nın müxbir üzvü **V.B.Baxşəliyev** (məsul katib), AMEA-nın müxbir üzvü **Z.Ə.Şahverdiyev**, iqtisad elmləri doktoru, professor **A.İ.Şirəliyev**, filologiya üzrə elmlər doktoru **F.Y.Xəlilov**.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin
“Xəbərlər”i, 2017, № 3, 348 s.

Jurnal 25 noyabr 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində
qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə № 1140)

ŞƏHLA NURUZADƏ

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: sh_nuruzade@yahoo.com

AZƏRBAYCANLILARIN MƏİŞƏTİNDƏ XALÇA VƏ XALÇA MƏMULATLARININ YERİ

Xalçaçılıq ölkədə tarixən formalaşmış sənətkarlıq nümunəsidir. Xalça və xalça məmulatları xalqın məişət və təsərrüfat həyatında mühüm yer tutur. Müasir dövrdə qloballaşma proseslərinin təsiri altında xalqın təsərrüfat həyatında xalça məmulatlarının istifadəsi öz əhəmiyyətinin müəyyən dərəcədə itirsə də, məişətdə hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Məişətdə məfrəş, çuval, xurcun, heybə və s. nazik və yüngül toxunmuş xalça məmulatlarından geniş istifadə olunurdu. Azərbaycanlıların məişətində, əsasən də milli-mənəvi dəyərlər sistemində xalça məmulatları mühüm yer tutur. Məqalədə xalça və xalça məmulatlarının rəngləri, nəfis ornamentlərin xalqın estetik zövqünü özündə əks etdirdiyi göstərilir. Xalça və xalça məmulatları əsasən evin dekorasiyasında, təsərrüfatda, məişətdə geniş istifadə olunur. Ənənəvi azərbaycanlı evlərinin xalça və xalça məmulatları ilə bəzədilməsi iqlimlə də əlaqəli idi. Azərbaycanda xalçalar yalnız evin bəzəyi və rahatlığı üçün məişətdə geniş istifadə olunan əsas atributlardan biri olmaqla yanaşı, xalqın tarixi, dünyagörüşü, fəlsəfəsini özündə əks etdirən milli-mənəvi irsidir. Hər bir azərbaycanlı üçün milli xalçalar dəyərlidir. Azərbaycanlıların məişətində xalça və xalça məmulatları tarixən geniş istifadə olunmuşdur və müasir dövrdə də bu ənənə davam etməkdədir.

Açar sözlər: *milli-mənəvi dəyərlər, xalça, xalça məmulatları, məişət.*

Azərbaycan rəngarəng təbiətə, zəngin milli-mənəvi irsə və mədəniyyətə malik ölkədir. Azərbaycanlıların milli-mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında onun təbiəti, tarixi inkişaf mərhələləri, dini inamları, dünyagörüşü, digər xalqlarla mədəni və ticarət əlaqələri mühüm rol oynamışdır. Xalçaçılıq ölkədə tarixən formalaşmış sənətkarlıq nümunəsidir. Eyni zamanda, xalça və xalça məmulatları xalqın məişət və təsərrüfat həyatında mühüm yer tutur. Müasir dövrdə qloballaşma proseslərinin təsiri altında xalqın təsərrüfat həyatında xalça məmulatlarının istifadəsi öz əhəmiyyətini müəyyən dərəcədə itirsə də, məişətdə hələ də aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Azərbaycanlıların məişətində, əsasən də milli-mənəvi dəyərlər sistemində xalça məmulatları mühüm yer tutur.

Əhalinin tarixən maldarlıqla məşğul olması yun və iplərin (yun, kətan, ipək və s.) istehsalı, toxuculuğun, boyaqçılığın inkişafı üçün şərait yaratmışdır. Xalça və xalça məmulatlarının rəngləri, nəfis ornamentləri ölkənin təbiəti, xalqın estetik zövqünü özündə əks etdirir. Eyni zamanda insanlar xalça məmulatlarını istehsal etməklə özlərini soyuqdan qoruyurdular.

Mingəçevir ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları (hana hissələri, xalça və palaz toxuması, yun ip qalıqları) antik dövrün sonu və erkən orta əsrlərin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin məişətində xalça-palaz məmulatının mühüm yer tutduğunu göstərir [7, s. 86].

Xalça və xalça məmulatları toxuculuq dəzgahı olan hanada (yer hanası (üfqi) və dik (şaquli) hana) toxunurdu. Demək olar ki, bütün kənd evlərində xalça və xalça məmulatları toxumaq üçün hana olardı. Məsələn, XIX əsrin 80-ci illərində H. Abelov bildirir ki, Şirvanda, çox nadir halda kənd evlərində xalça və digər məmulatlar toxumaq

üçün hana olmazdı [8, s. 176]. Müasir dövrdə hanalara yalnız xalça ustalarının evində rast gəlmək olar.

X əsrdə Naxçıvan, Xoy, Ərdəbil və Muğan özünün yüksək keyfiyyətli xalça məmulatları ilə geniş şöhrət qazanmışdı. Muğan özünün çuval və palaz məmulatı ilə, Naxçıvan, Xoy, Salmas şəhərləri zili və xalçaları ilə, Ərdəbil, Şirvan isə özlərinin ipək və yun məmulatları ilə məşhur idi. Alman səyyahı Kempfer 1683-cü ildə Bakı yaxınlığındakı Binə kəndində evlərin gözəl xalçalarla döşəndiyini yazır. 1733-cü ildə Bakıda və onun ətrafındakı kəndlərdə olmuş səyyah Lerx də Zirə kəndi sakinlərinin evlərindəki gözəl xalçalardan danışır [4, s. 9].

Artıq XIX əsrdə Azərbaycan ərazisində yüzlərlə kустar müəssisədə xalça və xalça məmulatları istehsal edilirdi. Quba, Şuşa, Cəbrayıl, Qazax, Gəncə və Bakı şəhərlərində yüksək keyfiyyətli xalça və xalça məmulatları toxunurdu. Qarabağ xalçaçılığının mərkəzi Şuşa şəhəri idi. Qazax xalçaları Tiflisdə, Qarabağ xalçaları isə Təbrizdə və İstanbulda satılırdı. XIX əsrin ikinci yarısında Şamaxı və Cəbrayılda ipək xalçaların istehsalı daha da genişləndi. Şamaxı və onun əyalətlərində istehsal olunan ipək xalçalar İran və Türkiyəyə ixrac olunurdu [10, s. 48, 49].

Xalçaçılığın inkişafı ölkədə boyaqçılıq sənətinin də inkişaf etdiyini göstərir. Boyaqçılığın inkişaf etməsi üçün ölkədə lazım olan xammal ehtiyatı var idi. Azərbaycanda xalçaçılıq üçün iplər əsasən bitkilərdən (yarpaqlar, güllər, bitkilərin kökləri və s.) və meyvələrdən alınmış təbii boyalarla rənglənirdi. Məsələn, Sara Aşurbəyli Bakıda, eləcə də Abşeronda boyaqçıların yunu boyamaq üçün əncir yarpağından, soğan qabığından, zəfərandan və digər bitkilərdən boyaq hazırladıqları haqqında məlumat verir. XVIII əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin ətrafında yüzlərlə zəfəran sahəsi var idi O, ipək və yun parçaları və xalçaları boyamaq üçün çox əla boyaq maddəsi idi [4, s. 167]. Zəfərandan alınan boyaq ipək və yun iplər narıncı rəngə boyadılırdı. Abşeronda yığılan boyaq otundan qırmızı boyaq düzəldilirdi. Nar qabığından əla qəhvəyi-kürən rəngli boyaq alınır. Limon və qoz qabığından, meynə yarpağından, soğan qabığından, bir sıra ot, gül və bitkilərdən, habelə ağac qabıqlarından da boyaq hazırlanırdı. XVIII əsr fransız səyyahı Şarden İran və Azərbaycandan bəhs edərkən bu ölkələrdə boyaqçılıq sənətinin Avropa ölkələri ilə müqayisədə xeyli üstün olduğunu göstərir [4, s. 170]. Müxtəlif bitki və meyvələrdən hazırlanan boyaqlar daha parlaq və möhkəm olur, zaman keçdikcə solmurdu. Otlardan yun, ipək və pambıq ipləri, müxtəlif parçaları boyamaq üçün istifadə olunurdu. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində xalçaçılıqda kimyəvi rənglərdən də istifadə olunmağa başlandı. Müasir dövrdə təbii boyaqlarla boyanmış ipdən hazırlanmış və əl xalçaları (evdə kустar şəraitdə hazırlanmış xalçalar) və digər xalça məmulatları daha qiymətli hesab olunur.

Əsrlərlə azərbaycanlılar məişətdə xalça və xalça məmulatlarından geniş istifadə etmişlər. Bundan əlavə xalça və xalça məmulatları insanlar üçün estetik əhəmiyyət də kəsb edib. Hər bir xalçaçı öz toxuduğu xalçalara xüsusi sənət əsəri kimi yanaşır. Hər bir bölgənin xalça və xalça məmulatları onun təbiətinə müvafiq rəng çalarları və ornamentləri ilə fərqlənir. Kустar şəraitdə toxunan xalça və xalça məlumatlarına xalçaçı fərdi yanaşırdı və onun sənətkarlıq bacarığı aydın görünürdü. Qədimdən xalçaçı yunu özü qırxır, ondan ip hazırlayır, müxtəlif bitkilərdən hazırladığı boyalarla rəngləyirdi. A.Düma yazır: “Elə ki bahar başladı, azərbaycanlı kənd-kəsəyi tərk edər, oraya bir də yalnız payızda qayıdər; qadınlar kişilərin otardığı qoyunların yununu əyirib xalça toxuyarlar. Onların toxuduqları Quba, Şamaxı, Nuxa xalçaları sadə naxışlarına, əlvan rənglərinə, möhkəmliyinə və davamlılığına görə İran xalçalarından heç də geri qalmır və onlardan fərqli olaraq yarı qiymətə satılır” [5, s. 195].

Xüsusi boyaqçılar xalça toxunan evlərə dəvət olunur və orada ipləri boyayırdı. Bu adət XX əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycanın bölgələrində qorunub saxlanmışdı.

Müasir dövrdə xalçaların böyük əksəriyyəti iri emalatxanalarda və fabriklərdə istehsal olunduğundan xalçaçının ona fərdi yanaşması demək olar ki, aradan götürülmüşdür. Lakin ev şəraitində toxunan xalçaların rənglərinin seçiminə, ornamentlərin təyin edilməsinə xalçaçı usta tərəfindən fərdi yanaşılır.

Azərbaycanlıların məişətində xalça və xalça məmulatları tarixən geniş istifadə olunmuşdur və müasir dövrdə də bu ənənə davam etməkdədir. Xalça və xalça məmulatları əsasən evin daxili sahmanında, təsərrüfatda, məişətdə geniş istifadə olunur.

Ev şəraitində toxunan xalçalar əsasən, qızların cehizləri, hədiyyə və satış üçün toxunurdu. Ümumiyyətlə, qədimdən xalça və xalça məmulatları əhalinin qazanc mənbəyi hesab olunurdu. Aleksandr Düma “Qafqaz səfəri”ndə Bakıda, Qubada, Nuxada ticarətin əsas hissəsini qadınların toxuduğu xalçaların təşkil etdiyi haqqında məlumat verir [5, s. 179, 195].

Xalçanın toxunması mürəkkəb bir prosesdir, eyni zamanda azərbaycanlılar üçün xalça estetik əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də xalça tarixən var-dövlət əlaməti hesab olunmuşdur. Qız ailə qurduqda onun cehizliyində xalça, kilim və s. xalça məmulatları (otağın sayına görə) xüsusi yer tutur. Ölkənin bölgələrində tarixən qızlar öz cehiz xalçalarını toxuyardılar. 1990-cı illərdə demək olar ki, bir çox bölgələrdə qızların özləri üçün cehiz xalçalarını toxumaları hallarına rast gəlinirdi.

Xalqın həyat və məişətində xalçaçılıq sənətinin geniş yer tutması ilə bağlı xalça-palaz toxuyanlar arasında bir sıra inanclar, ayinlər, adət-ənənələrlə yanaşı oyun və əyləncələr də mövcud idi. Keçmişdə cehizlik xalça toxunması üçün hana qurulan gün bayram olardı. Bununla da, xalçanın toxunması prosesinin asan olması, xalçanın xeyir işlər üçün istifadə olunması niyyət olunurdu. Həmin gün müxtəlif növ şirni, noğul paylanardı, hamıya şərbət verilərdi. Hana kəsilən gün (xalçanın toxunub başa çatdıqda axırınıcılığın bağlanması günü) də evdə, məhəllədə yenidən bayram olardı. Aşıq çalib-oxuyardı, qara zurnanın sədaları altında oynayıb əylənər, mahnı oxuyardılar. Ailədə və ya yaxın adamların uşaqlarının anadan olması, toy, ad günü və s. münasibəti ilə xalça hədiyyə olunurdu. El arasında xüsusi qonaqlara xalça hədiyyə verilməsi adəti hələ də qalmaqdadır. Qonaq gəldikdə də evə təzə xalçalar sərilir. Burada azərbaycanlıların ailə münasibətləri, qonaqpərvərlik adətləri özünü göstərir. Qonağın xoşuna gələn bir şey olsaydı həmin şey, dəyərindən asılı olmayaraq, mütləq ona bağışlanardı. 1818-ci ildə A.Qriboyedov İrana səfəri zamanı Qazaxın İncə kəndində bir evdə qonaq olur. Evdəki nəfis şəkildə toxunan xalça onun xoşuna gəlir. Kəndli qadının toxuduğu bu gözəl xalça Qriboyedovu heyran edir. El adətinə görə, qonağın xoşu gəldiyi əşyalardan xurcun, heybə, xalça ona hədiyyə verilir [1, s. 22].

Ənənəvi azərbaycanlı evlərinin xalça və xalça məmulatları ilə bəzədilməsi iqlimlə də əlaqəli idi. Maldarlıqla məşğul olan azərbaycanlılar yayda dağlara gedir orada çadır qurardılar. Çadırın üstünə və daxilinə istiliyi saxlamaq üçün nazik və yüngül toxunuşlu xalça məmulatları – kilim, palaz, şəddə və s. döşəyərdir. Bu adət indi də maldar əhali arasında qalmaqdadır. Bəzən evin divarlarına da yerdən 50-60 sm. hündürlükdə həsir çəkirdi ki, ev isti olsun. Bəzi bölgələrdə divarın yarı hissəsinə kimi soyuqdan və rütubətdən qorunmaq üçün puştu asırdı. Xalça məmulatlarının bu növü Azərbaycanın bütün xalçaçılıq mərkəzlərində istehsal olunurdu. Varlı evlərində bu tərtibat daha zəngin olurdu, divarlara xalçalar, onun üzərinə silah, saz, valideynlərin və ya baba-nənənin portretləri asılırdı. Bütün döşəmə və divar bütöv xalça ilə bəzədilirdi. Xalı döşəmənin ölçüsünə tam uyğun olmayanda, ona “kənarə” (kənar) deyilən ensiz, uzunsov xalçalar

əlavə edilirdi. Böyük evlərin döşəmələrinə üç, dörd və beş hissədən ibarət “dəst-xalça” döşənir. “Dəsti-xalçanın” mərkəzi hissədəki xalça “Xalı”, kənardakılar “Kənarələr” və ya “Yan”, baş hissədəki, “Başlıq”, aşağı hissədəki isə “Ayaqaltı” adlanırdı. Xalçaların hissələrlə toxunması onun yuyulmasını, təmizlənməsini asanlaşdırır. Şuşada dəst-xalça komplekti geniş yayılmışdır. Əsasən sarayları bəzəmək üçün toxunurdu.

Evə qonaq gəldikdə onun üçün döşəməyə təzə xalça-palaz döşənir. XVI əsrin 70-ci illərində Şirvanda olmuş ingilis səyyahı T.Benister və C.Deket yazırdı ki, burada elə bir adam, hətta belə adi bir insan tapmaq olmazdı ki, o xalça üzərində otumasın, yaxud otaqlarına xalça döşəməsin [9, s. 260]. 1563-cü ildə Şirvanda olmuş avropalı səyyah R.Çinni Şirvanın bəylərbəyi Abdulla xanın çadırının döşəməsinin xalçalarla bəzədilməsi haqqında məlumat verir [9, s. 216]. 1561-1564-cü illərdə Şirvanda olmuş digər səyyah A.Cenkinson da Abdulla xanın çadırını belə təsvir edir: “Hökmdar (Abdulla xan – Ş.N.) ipəklərlə və qızılla (qızıl saplarla) tikilmiş bahalı çadırdə oturmuşdu; ...çadırdə bütün döşəmə bahalı xalçalarla örtülmüşdü, onun altında (Abdulla xanın – Ş.N.) üzərində ona layiq iki yastıq qoyulmuş gümüş və qızılı iplərlə tikilmiş dördkünc xalça var idi [9, s. 203].

Azərbaycanda, əsasən də, bölgələrdə evdə qonaq üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi otaq olardı. Həmin otağın bəzədilməsinə xüsusi diqqət verilirdi. Həmin otağın zövqlə bəzədilməsi xalqın qonaqpərvərlik adətlərindən irəli gəlir. Qonaq üçün ayrılmış otağın bəzədilməsi onun rahatlığını və tam sərbəstliyini təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu tip otaqlar əsasən xalçalarla bəzədilirdi. 1858-1859-cu illərdə Qafqaz səfəri zamanı A.Düma Şamaxıda olarkən azərbaycanlıların qonaq otağı haqqında yazır: “Burada bizi isti sobası, yandırılmış çıraqların işığında göz oxşayan xalıları, gözəl divanları olan və süfrəsində yemək buğlanan bir mənzilə qonaq etdilər. Mən Dondukovun və Baqrationsun evindəki kimi çarpayıda yox, gözəl bir xalçanın üstündə yatdım” [5, s. 21, 86].

Otaqların döşəməsinə ev sahibinin maddi imkanından asılı olaraq xalça məmulatları – keçə (garbit), palaz, cecim (nazik palaz), həsir, kilim, xalça, gəbə və s. salınır, üzərinə aşılarmış qoyun dərisindən ayaqaltılar qoyulur, mütəkkə, balış və döşəkələr düzülürdü. Xalçanın üzərində ayaqqabı ilə gəzməzlər. O, yun və ipəkdən toxunduğundan üzərində ayaqyalın gəzmək eyni zamanda insanın sağlamlığı üçün faydalı hesab olunur.

Palaz ölkənin bütün ənənəvi toxuculuq mərkəzlərində istehsal olunurdu. Onun istehsalında həm yun, həm də pambıq iplərdən istifadə edilir. Azərbaycanda əvvəllər ipəkdən hazırlanmış palazlar da toxunurdu. Palaz enli horizontal xətlərlə bəzədilən sadə toxunuşlu xalça növüdür. Onun istehsalı qısa müddətə başa gəldiyindən məişətdə geniş istifadə olunurdu. Palaz ikitərəfli toxunduğundan hər iki üzü də istifadə olunur. Palaz əsasən dəhlizə və mətbəxə döşənir. Kilim yun, pambıq və kənafdən ayrılmış iplərdən xalçaya nisbətən nazik toxunur. Onun bir xarakterik xüsusiyyəti də onun palaz kimi hər iki üzündən istifadə edilməsidir (bəzən birüzlü də toxunur). Əsas toxunma mərkəzləri Bakı, Qazax, Qarabağ, Şirvan və Təbrizdir. Cecim yun, pambıq, xüsusən keci (yararsız baramadan alınan kobud ipək sap) və keyfiyyətli ipəkdən ayrılmış iplərdən toxunur. Onu düzəldiləcək məmulatın (döşənəcək, pərdə, geyim və s.) ölçüsünə uyğun olaraq cecimi hissə-hissə kəsərək bir-birinə tikirlər. Yundan və pambıqdan toxunan cecimlər yer (döşənəcək) və divar xalçası kimi Azərbaycan xalqının məişətində geniş istifadə olunur. Azərbaycanda cecimin əsas istehsal mərkəzləri Qarabağ, Qazax, Naxçıvan, Şəki, Şirvan idi. Göyçədə və Cənubi Azərbaycanda da toxunur. Şirvanda cecim, əsasən ipəkdən, Qarabağda yundan, Göyçədə pambıqdan toxunurdu. Cecimin bəzəkləri şaquli istiqamətli enli və ensiz zolaqlardan ibarət olur, çox vaxt zolaqların üzəri müxtəlif formalı həndəsi

naxışlarla bəzədilirdi. Yer və divar örtüyü kimi məişətdə geniş istifadə olunan xalça növlərindən biri də sumaxdır. Sumax yundan, bəzən də ipəkdən ayrılmış iplərdən toxunur. Əsasən Şamaxı, Əhər, Mərənd, Urmiya, Cəbrayıl, Laçın və Naxçıvanda toxunmuşdur. Sonralar sumaxın istehsal mərkəzi Qubaya keçmiş və XIX əsrdə Azərbaycanın digər bölgələrində də geniş yayılmışdır [2, s. 36]. Sumaxın yerliyi, əsasən sumağı rəngdə olur. Onun üzərində əsasən nəbati motivlər və heyvanat, o cümlədən quş təsvirləri üstün yer tutur. Evdə qonaq və yataq otaqlarının döşəməsini və divarlarını əsasən xalça və xalı bəzəyirlər. Uzunluğu 3 metrə, eni 2 metrə çatan böyük xalçalara xalı deyilir. Xalı xalçaya nisbətən yüngül olur. Adətən, tək xalı qonaq otağının arxa divarına asılır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın bir sıra bölgələrində – Muğanda, Qarabağda, Gəncədə, eləcə də Türkiyənin bir sıra bölgələrində xalça gəbə adlandırılır.

Döşənəcək (yerə sərilən xalça) və divar xalçası kimi qalın toxunan şəddədən də istifadə olunurdu. Şəddənin əsas istehsal mərkəzləri Qarabağ (Qubadlı, Cəbrayıl, Ağdam, Bərdə), Qazax, Naxçıvan, Cənubi Azərbaycan (Ərdəbil, Meşqin, Muğan) və Göyçədir. Süjetli şəddələrin bəzək tərtibatında “atlı” (süvari) və ya yüklü “dövə karvanı”, sarvan (karvanbaşı), habelə onları müşayiət edən keşikçi dəstəsini əks etdirən rəsmlər başlıca yer tutur. Bəzən şəddə bəzəklərinin əsasını biləyində şahin quşu tutmuş ovçular və onların yanında hərəkət edən ov tulalarının stilizə edilib həndəsələşdirilmiş təsvirləri təşkil edirdi. Muğanda yundan, bəzən ipəkdən və pambıqdan ayrılmış iplərdən nazik və yüngül toxunan vərni yer xalçası kimi istifadə olunurdu. O nazik və zərif olduğundan altına keçə tikilirdi. Keçənin əsas istehsal mərkəzləri Qarabağ (Bərdə, Şuşa, Ağcabədi, Cəbrayıl, Ləmbəran), Qazax, Naxçıvan və Cənubi Azərbaycandır. Qarabağ vərnisinin ornamentinin əsas elementi demək olar ki, xalçanın bütün sahəsini tutan, “S” və ya “Z” formalı stilizə olunmuş əjdaha təsviridir [2, s. 33]. İnama görə əjdaha bolluq rəmzi, eləcə də evin, ailənin, qəbilənin qoruyucusu hesab olunur. Cənubi Azərbaycanda toxunmuş vərnilər isə quş və ağac təsvirləri ilə bəzədilir.

Evlərin döşəməsinin, divarların xalça ilə bəzədilməsi dəbi 1990-cı illərədək davam etmişdir. 1990-cı illərdən sonra otaqların divarlarına xalça asılması adəti demək olar ki, aradan qaldırılmışdır. Lakin otaqların döşəməsinə xalça və kilimlərin döşənməsi adəti qalmaqdadır. Müasir dövrdə stol, stul, divan və kreslolar üçün nəzərdə tutulmuş müvafiq ölçülərdə xalçalar toxunur.

Xalçadan azərbaycanlılar yalnız xeyir günlərində deyil, yas günlərində də geniş istifadə edirlər. Ölünü məscidə yumağa aparan zaman onu xalçaya bükürlər. Cavan adam vəfat etdikdə onu əsasən qırmızı rəngdə xalçaya, yaşlı adamı isə yaşıl və digər tünd rəngdə xalçaya bükürlər. Mərasim pərdələri və örtükləri kimi eyni zamanda şəddədən də istifadə olunur. Məişətdə məfrəş, çuval, xurcun, heybə və s. nazik və yüngül toxunmuş xalça məmulatlarından geniş istifadə olunurdu. Məsrəf yorğan-döşək, xalça, palaz yığmaq üçün zili texnikası ilə toxunan böyük xalıdır. Təsərrüfat malları çuval adlanan böyük kisədə saxlanardı. Vərnidən, zilidən, cecimdən, şəddədən pərdə, örtük, həmçinin çadırların dekorativ bəzəyi kimi istifadə olunurdu. Zili yundan, pambıqdan və ipəkdən ayrılmış ipdən hazırlanırdı. Zilinin əsas istehsal mərkəzləri Qarabağ, Qazax, Bakı, Naxçıvan, Göyçə və Cənubi Azərbaycandır [2, s. 34]. Zilinin bəzəklərini stilizə edilmiş quş və heyvan rəsmləri, rəmzi təsvirlər, müxtəlif formalı həndəsi və nəbati motivli ornamentlər təşkil edir. Zilidə təsvir olunan əsas naxış quş təsviridir. İslamın Azərbaycanda yayılmasından sonra zili əsasən məscidlər üçün toxunur. Bu tip zililər, adətən göy və ağ, yaxud ağ və qırmızı rəngdə olur. Onun haşiyəsində namazlıq xalçaları üçün səciyyəvi olan kufi yazıları verilir. Kiçik ölçülü sumaxdan da namazlıq kimi istifadə edilir. Namazlıq (canamaz) xüsusi olaraq namaz qılanlar üçün nəzərdə tutulduğundan

xeyli kiçik ölçüdə və yüngül olsun deyə nazik toxunurdu. Namazlığın bəzək tərtibatında “mehrab” nəqş motivi üstünlük təşkil edirdi.

Azərbaycanlılar cecimdən, şəddədən parça kimi də istifadə etmiş, onlardan qadın və kişi geyimləri, döşəküzü, müxtəlif örtüklər, çanta, xurcun və s. əşyalar hazırlayırdılar. Sözsüz ki, müasir dövrdə xalça məmulatlarından parça kimi istifadə olunmur. Azərbaycanda əsasən həndəsi ornamentlərlə toxunmuş xalça məmulatı olan kişi və qadın corablarının toxunması geniş yayılmışdır.

Azərbaycanda atın bəzədilməsinə də xüsusi diqqət verilirdi. At üçün xalça məmulatı olan xüsusi yəhər xalçası toxunardı. “Qacarı” və ya “yəhərüstü” adlanan yəhər xalçası da çox vaxt sifarişlə toxunurdu. Yəhərin ölçüsünə müvafiq olaraq, yəhər xalçası kiçik ölçüdə toxunur, ətrafları isə saçaqlarla bəzədilirdi. Bundan əlavə heyvanları (at, dəvə) soyuqdan qorumaq və onlara yaraşlıq vermək üçün çul toxunurdu. Varlı şəxslərin adlı-sanlı minik atı üçün sifarişlə çul toxutdurmaq ənənə halını almışdı. Çulun qabaq ətrafları atın boynunu və sinəsini, arxa hissəsi isə belini və yanlarını örtməli idi. Atları yemləmək üçün xüsusi kiçik torbalar – “yem torbası” toxunardı [6, s. 84].

Ölkənin bütün bölgələrində əhalinin məişətində ənənəvi olaraq, xalça məmulatları – məfrəş (yataq dəsti üçün xalçadan hazırlanmış əşya), xurcun, heybə, müxtəlif ölçülü aşırma çanta (qaşlıq), çadırları əhatələmək üçün ensiz məmulat (örkən), mətbəxdə qaşlıqlar üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi qab, çömçədən (çömçə qoyulması üçün qab), duz-qabı, ləmiqabağı (rəflərin qabağını örtmək üçün uzunsov pərdə), taxçaqabağı (ev əşyalarını yığmaq üçün divarda açılan oyuğun qabağına salınan kiçik palaz) və s. əsas yer tuturdu.

Yaxın və uzaq səfər zamanı azuqə və pal-paltar daşınması üçün xurcun və heybədən istifadə olunurdu. Çiyinə salınan kiçik xurcun isə heybə adlanır. Xurcun və heybə iki hissədən ibarət olub rəngbərəng boyanmış keci və ya yun ipdən toxunmaqla üzərinə müxtəlif növ naxışlar salınır, qotazlarla bəzədilirdi. Ağız hissəsinə gözək salınır, gözəyin içərisindən keçən qotazlı bağ dartılarkən xurcunun ağızı bağlanır. Bütün bu məmulatlar zoomorf, həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilirdi.

Bütün bunlardan əlavə, keçmişdə kəndbəkənd gəzən arşınmalçı, bafayçı, çərçi və xalça-palaz satan digər alverçi təbəqələri satış mallarını xalça məmulatlarından hazırlanmış kisə və boxçalara doldurub bellərinə alır, yaxud xurcun və ya heybələrə yığıb çiyinlərində daşıyırdılar.

Çox təəssüf ki, müasir dövrdə xalça məmulatları xalqın məişət və təsərrüfat həyatında geniş istifadə olunmur və yalnız muzey eksponatlarına çevrilmişlər.

Müasir dövrdə ölkədə dövlət səviyyəsində də xalçaçılığın qorunması üçün bir sıra işlər görülür. Azərbaycanın tarixi ərazisində toxunmuş və hazırda xalq sənətkarları, ustalar, rəssamlar tərəfindən əl ilə toxunan Azərbaycan xalçalarının qorunub saxlanması, öyrənilməsi, xalça sənətinin təbliği və inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləmək məqsədilə 2004-cü ildə “Azərbaycan xalça sənətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi haqqında” Qanun qəbul etmişdir. Həmin qanunla Azərbaycan xalça sənətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün ilk növbədə itirilmə təhlükəsi olan nadir Azərbaycan xalçalarının və xalça məmulatlarının müasir üsullarla bərpası, xarici ölkələrin muzeylərində saxlanılan nadir Azərbaycan xalçalarının ölkəyə qaytarılmasına şərait yaradılması qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Müasir dövrün tempini nəzərə alaraq xalçaçılıq sənətinin qorunub saxlanması vacib məsələlərdən biridir. Bu məqsədlə xalçaçılıq təhsil müəssisələrində xalça sənəti üzrə kadrların hazırlanması, xalça sənəti sahəsində unudulmaqda olan ənənələrin, bədii və texniki işləmə üsullarının, xalça çeşnilərinin bərpə edilməsi və dirçəldilməsi, boyaq tərkiblərinin sirlərinin qorunması həmin qanunla

qarşıda duran mühüm vəzifələrdən hesab olunur. Eyni zamanda Azərbaycan xalçalarının xarici dövlətlərin ərazisində hüquqi qorunması məqsədi ilə beynəlxalq əməkdaşlıqlar nəzərdə tutulur [3, s. 224-226].

1996-cı ildə yaradılmış “Azərilmə” xalçaçılıq fabrikinin məhsulları ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya, Yaponiya və Rusiyada keçirilmiş sərgilərdə xüsusi mükafatlara və sertifikatlara layiq görülmüşdür. Dövlətin mədəni irsin qorunması sahəsində növbəti müvəffəqiyyəti 2010-cu ilin noyabrında Azərbaycan xalçaçılığının YUNESCO-nun “Qeyri-maddi mədəni İrsin” representativ siyahısına daxil edilməsidir [11].

Xalçaçılıq ölkənin ən qədim sənətkarlıq nümunələrindən biridir. Xalçalar yalnız evin bəzəyi və rahatlığı üçün məişətdə geniş istifadə olunan əsas atributlardan biri olmaqla yanaşı, xalqın tarixi, dünyagörüşü, fəlsəfəsini özündə əks etdirən milli-mənəvi irsidir. Hər bir azərbaycanlı üçün milli xalçalar dəyərlidir. Xalçalar bu günədək xalqın maddi mədəniyyətində, eləcə də mənəvi həyatında mühüm rol oynayır. Beləliklə, xalçaçılıq sənəti nəsildən nəslə ötürülən bir ailə ənənəsidir. Xalçalar və xalçaçılıq məhsulları tarixən məişətdə geniş yayılmışdır və müasir dövrdə də xalqın gündəlik həyatının mühüm atributunu təşkil edir. Bununla yanaşı, xalçaçılıq sənəti xalqın tarixini, mədəniyyətini əks etdirir. Milli xalçaların insanlar üçün dəyəri də elə bundadır. Müasir dövrdə bu adətlər bölgələrdə qorunub saxlanmışdır. Şəhər evlərində də otaqların bəzədilməsində xalça məmulatlarından geniş istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahmanlı M. Azərbaycanın Qərb bölgəsinin mənəvi mədəniyyətindən (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Nurlan, 2011, 176 s.
2. Azərbaycan xalçası: bibliografiya. Bakı: M.F.Axundov adına Milli Kitabxana, 2012, 469 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm qanunvericiliyi toplusu: 2 cildə. I c., Bakı: Avrasiya Press, 2011, 522 s.
4. Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı: Avrasiya press, 2006, 416 s.
5. Düma A. Qafqaz. Bakı: Qafqaz, 2010, 496 s.
6. Mustafayev A. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı: Bakı Universiteti, 2009, 420 s.
7. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1961, 86 s.
8. Абе́лов Н.А. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии. Т. VI, ч. II, Тиф.: МИЭБГКЗК, 1886, с. 176.
9. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. Ленинград: Госполитиздат, 1937, 313 с.
10. Керимов Л.Г. Азербайджанский ковер. Т. II, Баку: Гянджлик, 1983, 279 с.
11. Traditional art of Azerbaijani carpet weaving in the Republic of Azerbaijan / <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00011&RL=00389>

Шахла Нурузаде

МЕСТО КОВРА И КОВРОВЫХ ИЗДЕЛИЙ В БЫТУ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Ковроткачество – исторически сформировавшееся в нашей стране ремесло. Ковры и ковровые изделия занимают важное место в быту и хозяйственной жизни народа. Хотя на современном этапе под влиянием процессов глобализации использование ковровых изделий несколько утратило свое значение для экономики, в быту оно еще остается актуальным. В быту широко используются большие тюки, мешки, переметные сумки (хурджун, хейба) и другие тонкие и легкие ковровые изделия. Ковровые изделия занимают важное место в быту и в более широком смысле, в системе национально-духовных ценностей азербайджанцев. В статье отмечается, что цветовая гамма и изящные орнаменты ковров и ковровых изделий отражают эстетические вкусы народа. Ковры и ковровые изделия широко используются в декорировании дома, хозяйстве, быту. Традиция драпировки азербайджанских домов коврами и ковровыми изделиями связана также и с климатическими условиями. Ковры, широко используемые в быту, являются не только одним из атрибутов украшения дома и создания комфорта, но и национально-духовным наследием, отражающим историю, мировоззрение и философию народа. Каждый азербайджанец высоко ценит национальные ковры. Ковры и ковровые изделия исторически имели широкое распространение в быту азербайджанцев, и эта традиция сохраняется и поныне.

Ключевые слова: *национально-духовное наследие, ковер, ковровые изделия, быт.*

Shehla Nuruzade

CARPET AND CARPET ITEMS IN EVERYDAY LIFE OF THE AZERBAIJAN PEOPLE

Carpet weaving is one of country's most ancient kinds of crafts that have formed throughout the history. Carpet and carpet related items play a pivotal role in everyday people's life and economic activity as well. Nevertheless, while there seems to have been in the current stages impact of globalization processes, carpets still can find application and play a substantial role in various areas of our everyday life. Furthermore, carpet items such as large carpet bags, sacks, khurdjun (a doubled travel bag), heiba (travel bag) and etc. are widely used in daily life so far. Carpet related items occupy a crucial place in everyday life, mainly, in the system of national – moral values of Azerbaijanis. The present paper scrutinizes that color palette and exquisite patterns of carpets and carpet related items reflect people's aesthetic level. Carpet and carpet items are basically used in home's décor and everyday life. Therefore, tradition of drapery, decoration of Azerbaijan homes with carpet and carpet items has been also associated with climatic conditions. Moreover, carpets are widely used in daily life, being the attributes of home's decoration, with all conveniences as well as national-moral heritage that reflected nation's long-standing history, world-view, and philosophy. Every Azerbaijani highly values the national carpets. Historically, carpets and carpet items have been widely spread in everyday life of the people of Azerbaijan and this tradition has been passed on from generation to generation.

Key words: *national spiritual heritage, carpet, rugs, household.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Qadir Qədirzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)